

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИТОКИ ТА ПРИНЦИПИ СУЧАСНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.9

ТИМОФЄЄВА Н.М.

Науковий співробітник лабораторії
психології навчання ім. І.О.Синиці
Інституту психології імені Г.С.Костюка
НАПН України, м. Київ

У статті проаналізовані базові підходи до розуміння необхідності виникнення екологічної психології як галузі сучасного наукового знання. Зазначено, що процеси глобалізації в сучасному світі призвели до формулювання «світової проблематики», яка знайшла шляхи свого вирішення в концепції «сталого розвитку» (як глобального, так і регіонального). Розглядаються можливості екологічної психології у вирішенні проблем «екології душі».

Ключові слова: глобалізація, «світова проблематика», «сталлий розвиток», екологічна психологія, «екологія душі».

К ВОПРОСУ ОБ ИСТОКАХ И ПРИНЦИПАХ СОВРЕМЕННОЙ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ

В статье проанализированы базовые подходы к пониманию необходимости возникновения экологической психологии как отрасли современного научного знания. Отмечено, что процессы глобализации в современном мире привели к формулированию «мировой проблематики», которая нашла пути своего решения в концепции «устойчивого развития» (как глобального, так и регионального). Рассматриваются возможности экологической психологии в решении проблем «экологии души».

Ключевые слова: глобализация, «мировая проблематика», «устойчивое развитие», экологическая психология, «экология души».

*«Поживем – увидим, доживем – узнаем,
выживем – учтем»
(із нетрів інтернету)*

На рубежі 70-х років ХХ століття вчений світ усвідомлює беззаперечну необхідність попередження загроз та подолання наслідків, пов'язаних із процесами тотально-навальної *глобалізації* з її всевітньою економічною, політичною та культурною інтеграцією і уніфікацією. Людство змушене було констатувати, що Природі (як біологічно та еволюційно обумовленому середовищу життя людини) протистоїть Цивілізація (як неоднозначно кваліфікований «продукт» її рук та розуму). В своїй еволюційній драмі Природа поступово спричиняється до появи «людини розумної». Розвиток останньої як біосоціальної істоти породжує велике протистояння суб'єкта і об'єкта (онтологія), свідомості і буття (гносеологія), котре вирішується в діяльності (відповідно, безпосередньо-практичній чи пізнавальній). Протиріччя ж Природи і Цивілізації діалектично «знімається» в Культурі, а саме у «витворі» («произведении») людства як цілого і відтворенні себе у її межах. Культура тут виступає

як історично визначений рівень розвитку суспільства і людини, відображений у типах і формах організації життя та діяльності людей, їхньої індивідуальної та колективної свідомості, а також у створюваних ними матеріальних і духовних цінностях.

Час, як і завжди, вимагав невідкладних активних дій, а відтак у 1968 році за ініціативою видатного італійського економіста і підприємця доктора Ауреліо Печчеї був створений Римський клуб. Він виник як незалежна експертна група для оцінки довгострокових наслідків існуючих проблем і перспектив розвитку людства, а також для інтелектуального сприяння діяльності міжнародних організацій і національних урядів. Спершу в нього увійшли близько 30 експертів світового рівня, що репрезентували 10 країн. У 2007 році Римський клуб нараховував уже 79 дійсних членів (і 36 асоційованих) із 35 країн світу. Це провідні науковці різних галузей, економісти, бізнесмени, очільники міжнародних організацій, колишні лідери держав і урядів з усіх п'яти континентів, котрі переймаються пошуком шляхів і засобів розв'язання актуальних проблем людства – політичних, економічних, соціальних, екологічних, технологічних і культурних, їх аналізом і прогнозуванням у контексті «світової проблематики» («world problematique»). У своїй діяльності Римський клуб послуговується трьома наступними засадничими принципами:

1. **Глобальний погляд** на комплексні, масштабні світові проблеми, що відображає дедалі зростаючу взаємозалежність країн у рамках єдиної планетарної системи;

2. **Міждисциплінарний (холістичний) підхід** та розгляд сукупності актуальних проблем – економічних, політичних, соціальних, екологічних, технологічних, культурних і соціопсихологічних – у їхній взаємодії як частин єдиного цілого;

3. **Розгляд довгострокових наслідків** нинішніх проблем, а також політичних рішень і практичних заходів із арсеналу сучасної політики (підхід, який не завжди можуть собі дозволити уряди, що зазвичай реагують переважно на поточні потреби слабо поінформованих виборців).

Публікація у 1972 році першої, найзнаменнішої доповіді Римського клубу **Limits to Growth** («Межі зростання») стосовно довгострокових наслідків глобальної тенденції зростання населення планети, промислового і сільськогосподарського виробництва, споживання природних ресурсів і забруднення довкілля мала великий суспільно-політичний резонанс у світі й заклала основу сучасної концепції «сталого розвитку» («**sustainable development**»). Доповідь була перекладена більш ніж 30 мовами і видана загальним накладом понад 12 млн. примірників.

Концепція «сталого розвитку» (зауважимо, що точніше було б говорити про «стійкий розвиток», адже «сталий розвиток» – це ок-

сюморон, тобто, в буквальному перекладі з грецької, щось «дотепно-безглузде»), висунута і опрацьована на самітах ООН (1992 – у Ріо де Жанейро, 2002 – в Йоханнесбургу), системно поєднала три головні компоненти сталого розвитку суспільства: економічну, природоохоронну та соціальну. Системне узгодження і збалансування цих трьох складових – завдання величезної складності, котре наполегливо вимагає свого обов'язкового вирішення.

У 1996 році в Москві відбулася наукова конференція [6], узагальненим гаслом котрої стала «Екологія душі», а суспільною передумовою виступив існуючий серйозний запит людства на нову парадигму стосовно мудрості життя і як наслідок – здоров'я і благополуччя людини. Запропонована нова парадигма науки виходила із констатації усезагального і нерозривного зв'язку людини і оточуючого середовища, наявності енергоінформаційного обміну між ними, що здійснюється через причинно-наслідкові зв'язки і будується на основоположних категоріях Буття: Час, Простір і Свідомість людини як вирішальний фактор взаємодії та перетворення (Ф.Капра, 1974; В.П.Гоч, 1992; В.І.Самохвалова, 1994). У даному випадку йшлося про нові принципи організації виробничого та суспільного життя, про екологічність мислення та помірковану делікатність, з якою людина мусить ставитися до оточуючого світу, людей, природи, Бога. Інакше їй не виборсатися з тих інфернальних вериг, у яких в результаті конкуренції різних управлінських ієрархій перебуває більшість «цивілізованих» регіонів планети з їхніми зруйнованими екосистемами, невирішеними соціальними та міжособистісними конфліктами. Наше суспільство мусить перетворитися у спільноту Розумної достатності, світ особистостей, здатних до самоочищення – як морального, так і психологічного, реалізуючи на практиці принципи «екології душі» у своїх думках, почуттях і практичних діях.

Видатний сучасний американський вчений австрійського походження, знаний фізик-теоретик і філософ, кібернетик і еколог Фритьоф Капра в своїй цікавій праці «Дао фізики» [4] писав, що занадто довгий час ми віддавали перевагу самоствердженню перед об'єднанням, аналізу перед синтезом, розумовому пізнанню перед інтуїтивним, науці перед релігією, змаганню перед співробітництвом і т.ін. Така однобічність розвитку дійшла до небезпечних меж і призвела до соціальної, економічної, моральної та духовної кризи. Вчений принагідно згадує твердження одного з відомих буддистських лам про те, що для нього зовнішній світ і внутрішній простір його душі – це єдине ціле, дві сторони однієї матерії, в котрій нитки всіх сил і явищ, усіх форм свідомості та їхніх об'єктів сплітаються в нероздільну сітку нескінченних взаємозумовлених відносин.

Сучасна квантова теорія спростувала уявлення про об'єкти, фундаментально незалежні один від одного, ввела поняття «учасник» замість «спостерігач» та навіть, можливо, вимагатиме включи-

ти людську свідомість у своє уявлення про світ. Вона стала розглядати Всесвіт як переплетену сітку фізичних і психологічних (точніше, психічних) взаємин, частини котрої можуть бути визначені лише у термінах їхніх зв'язків із єдиним цілим. Так, поділяючи ідею «співучасті» замість «спостереження» відомий фізик-теоретик Джон Уілер зазначав, що слід закреслити слово «спостерігач» і написати «учасник». В якомусь непередбачуваному сенсі, пише вчений, наш Всесвіт – це *Всесвіт, що бере участь* («*участвующая Вселенная*»). Цю слушну думку поділяє ще один науковець, відомий своїми плідними пошуками в галузі квантової фізики, а також філософії та нейропсихології, Девід Бом, який висунув так звану теорію «голоруху» (holomovement). Він уважав, що подібно до голограми, де кожен сегмент містить інформацію про цілий закарбований об'єкт, кожний елемент світу, котрий ми сприймаємо, містить у собі повну інформацію про структуру Всесвіту. Все, підкреслює автор, *включаючи думки і вчинки людей*, проростає з єдиної основи, призводячи до того, що будь-які зміни в одній частині світу неминуче супроводжуються і відображуються у відповідних змінах в усіх інших його частинах [3].

Баррі Коммонер [5], американський біолог і еколог, котрий нещодавно у вельми поважному віці пішов із життя, дав своє ім'я запропонованим ним законам екології. Отже, закон перший: *все пов'язане з усім*. Він говорить про те, що будь-яка зміна якостей природного середовища по існуючим зв'язкам передається як всередині біоценозів, так і між ними, впливає на їхній розвиток. Люди мусять уникати необміркованого впливу на окремі частини насправді єдиної світової екосистеми, що може спричинитися до непередбачуваних негативних наслідків. Закон другий: *ніщо не зникає безслідно*. Та чи інша речовина просто переміщується з місця на місце, переходить з однієї молекулярної форми в іншу, впливаючи при цьому на життєві процеси живих організмів. Це закон господарчої діяльності людини в природі: відходить від неї неминучі, а тому треба думати як про зменшення їхньої кількості, так і про подальше їх використання чи утилізацію. Закон третій: *природа знає краще*. Він нагадує про те, що людина – лише елемент природи, та аж ніяк не її повелитель. Не слід намагатися підкорити природу, натомість варто шукати шляхи ефективної «співдружності» з нею. Без точного знання наслідків перетворення природи жодні спроби її «вдосконалення» не є прийнятними. Закон четвертий: *ніщо не дається дарма*. Біосфера – це єдине ціле, в рамках якого будь-який виграш супроводжується певними витратами. Все, що вилучено з природи, мусить бути відшкодоване. Платити треба, скажімо, великими енергозатратами за утилізацію відходів, виготовленням і використанням добрив – за підвищення врожаїв, ліками і додатковими виплатами за втрату здоров'я і т.ін.

Скориставшись метафорою «екологія душі», котра має істотний евристичний потенціал, можна сказати, що описані закони стосуються не лише природи, а і внутрішнього світу людини. Тут вони діють із тією ж беззаперечною невідворотністю. Вочевидь, у нашому духовному світі також **«усе пов'язане з усім»**. Як точно засвідчив Джон Донн більше ніж три століття тому, «кожна людина не острів, а півострів. Смерть усякої людини поменшує і мене, бо я єдиний із усім людством. Тому не питай ніколи, по кому лунає дзвін: він відзвонює по тобі». Дійсним є також положення про те, що **«ніщо не зникає безслідно»**. Те, що людина продукує назовні, резонансно вертається до неї і «притягує» у її внутрішній світ те, на чому вона емоційно і подумки сконцентрована, до чого вона «пристрасно небайдужа», що підживлює власним енергетичним потенціалом. Кожен має усвідомлювати, що енергія його думок, почуттів і вчинків (із тим чи іншим знаком) не розпорошується вітрами історії, а долучається до енергетичного балансу Універсуму і зміцнює в останньому або сили добра, або ж протилежні до нього. Дійсний тут і закон «природа знає краще». Як виразно висловився М.Хайдеггер, людина не є володарем суцього, а є лиш «чередником» («пастухом») буття. Природа (світ) закликає людину до співтворчості, «поліфонійного співзвуччя», творчого акту, який звершить прорив «невситимої буденності» через «творчий підйом, екстаз, котрий, долаючи розрізнення суб'єкта і об'єкта, переходить у вічність» (М.Бердяєв). У житті людини так само, як і в природі, **«ніщо не дається задарма»**. Запитання полягає тільки в тому, чи готова людина сплатити відповідну ціну за «певну кількість означеної якості». Бажано лишень ставити його якнайраніше, адже багатьом «кредитам», як свідчить життя, притаманні занадто високі «приховані відсотки»...

Сучасна екологічна психологія виступає як самостійна наукова галузь, об'єктом якої є психологічні аспекти взаємодії в системі «людина – оточуюче середовище» (природне і соціальне). Серед основних її напрямків слід, зокрема, відзначити психологію глобальних змін, екологічну свідомість, екопсихологію розвитку та ін. (див., наприклад, роботи Панова В.І., Шмельової І.А., Швалба Ю.М.). Важливість і актуальність цих питань, над якими плідно працюють співробітники лабораторії екологічної психології інституту імені Г.С.Костюка НАПН України, не викликає жодних сумнівів [11]. Проте, як ми вже зазначали, є великий пласт реальності, котрий так само нагально потребує свого екологічного осмислення. Це сфера внутрішнього світу людини і ставлення її до самої себе, царина її почуттів, задумів, прагнень, бажань, різних аспектів її власної життєтворчості. Як писав Карлос Кастанеда, «Дивися на всякий шлях пильно і уважно. Випробовуй його стільки разів, скільки буде необхідно. Потому задай собі, і тільки собі, одне питання... Чи

наділений цей шлях серцем? Якщо так, то варто його обрати; якщо ж ні, тоді він марний. Один шлях дає тобі сили, а інший тебе знищує».

У «суспільстві споживання» [2] знаходять своє відображення парадокси сучасної цивілізації, для котрої однаково необхідні бідність, війни та естетична медицина, котрі переслідують одну мету – створення невтолимої потреби у нарощуванні виробництва. Ж. Бодрийяр зазначає, що в основі вибору товару лежить прагнення до соціального вирізнення, і, оскільки підтримка таких відмінностей є життєвою умовою існування сучасної цивілізації, дана потреба завжди лишається невдоволеною. Соціальна забезпеченість, «щастя» (як абсолютизований принцип суспільства споживання) стають імперативами останнього, а воно, в свою чергу, не схвалює пасивності та економності, оскільки завдяки їм істотно знижується споживча здатність. Людська індивідуальність синтезується із знаків та підкреслених відмінностей, а відтак на зміну живій культурі приходить ритуалізація безсенсовних знаків, котрі не мають реального змісту. Формується певний мінімум таких знаків, що є обов'язковим для кожної «культурної» людини. Автор називає цей мінімум «найменшою загальною культурою», котра виконує в масовій свідомості роль «свідчення культурного громадянства», а її, з дозволу сказати, витвори стають «найприбутковішим лохотроном в історії людства» (див. цікаву і повчальну книгу Дональда Томпсона «Як продати за \$12 млн опудало акули»). Навіть відвертий пошук втраченої дійсності, пізнання себе лише постійно відтворюють соціальні відмінності, що і є основним рушійним механізмом суспільства споживання. Люди стають «відходами грошей і часу». У книзі «Великий розрив» («The Great Disruption», 1999) видатний американський політолог Френсіс Фукуяма констатує у різних країнах світу зростання стану *аномії*, тобто втрати орієнтації в житті, коли старі цінності деформовані чи зруйновані, а нових ще немає. Відтак зростає недовіра людей один до одного і до соціальних інститутів, суспільство фрагментується і перетворюється в «натовп одинаків».

Що ж може запропонувати сучасна психологія у відповідь на отримані виклики?

В рамках гуманістичної психології був окреслений принцип підходу до особистості як до унікальної цілісної системи, котра являє собою «відкриту можливість» самоактуалізації та самодетермінації. В даному напрямку плідно працювали такі знані вчені як А.Маслоу, К.Роджерс, В.Франкл, Р.Мей, Д.Бюдженталь та ін. Як лідируючі предмети аналізу у них виступали: вищі цінності, самоактуалізація особистості, творчість, любов, свобода, відповідальність, автономія, психічне здоров'я, міжособистісне спілкування. Основними положеннями цього напрямку в психології є концептуальні засади, сформульовані Дж.Бюдженталем. 1. Людина як цілісність перевершує суму своїх складових (тобто, людину в цілому не

можна пояснити з огляду лише на її часткові функції). 2. Буття людини розгортається в контексті її міжособистісних стосунків. 3. Людина усвідомлює себе (і не може бути осмислена психологією без ураховання її неперервного багаторівневого самоусвідомлення). 4. Людина має вибір (наприклад, за В.Франклом, цінностей творення, переживання або ставлення). 5. Людина інтенційна (її життя має певний напрямок, зумовлений метою, цінностями та власним сенсом).

Відповідно до теорії екологічних систем У. Бронфенбреннера, запропонованої автором для опису і вивчення «екології» дитячого розвитку, «психологічна екологія» людини розглядається як сукупність таких ієрархічних підсистем як: *мікросистема* родини, дитсадка, школи і т.п.; *мезосистема* локального середовища спілкування та помешкання (котра включає в себе кілька мікросистем нижчого рівня); *екзосистема* потужних соціальних організацій, що не впливають безпосередньо на розвиток дитини, та *макросистема*, сформована сукупністю соціо-економічних факторів, національних звичаїв і культурних цінностей (часто названі підсистеми зображаються у вигляді чотирьох концентрованих кіл). Пізніше до вказаних основних була додана п'ята підсистема – *хроносистема*, що враховує історичний розвиток екології перших чотирьох рівнів.

Найближчими до теорії екологічних систем є теорія психології довкілля (*Environmental Psychology*), створена Р. Бейкером (Roger Baker), і екологічна психологія (*Ecological Psychology*) Джеймса Гібсона (J.J.Gibson). Очевидним також є перегук цих теорій із «екологією свідомості» (*Ecology of Mind*) Г. Бейтсона (Gregory Bateson) та науковими розвідками на царині загальної теорії систем Л. Берталанфі (Ludwig von Bertalanffy). У свою чергу, основою для побудови цих концепцій стали праці А.Леруа, П.Тейяр де Шардена, В.Вернадського, А.Бергсона та ін.. Так «мисленева оболонка», сформована людською свідомістю (А.Леруа) перетворюється в потужну «геологічну силу» (В.Вернадський). За словами Г.Бейтсона, людина або занадто розумна (і в цьому випадку ми приречені), або ж не досить поміркована, щоб обмежити свою жадібність тими напрямками, котрі *не руйнують сукупну функціональну систему*. «Я обираю другу гіпотезу», - говорить учений. Його палко підтримує також згаданий вже нами А. Печчеї. У предмові до книги «The Human Quality» (у російськомовному перекладі – «Человеческое качества», 1980), котра була вперше видрукувана у Нью Йорку в 1977 році, вчений писав: «Істинна проблема людського виду на даній стадії його еволюції полягає в тому, що він виявився нездатним в культурному сенсі крокувати в ногу і повністю прилаштуватися до тих змін, котрі він сам спричинив у цьому світі. Позаяк препони, що виникли на цій критичній стадії його розвитку, знаходяться всередині, а не ззовні людського ества, взятого як на індивідуальному, так і на

колективному рівні, то і їх подолання мусить виходити перш за все і головним чином зсередини його самого. Проблема у підсумку зводиться до *людських якостей* та шляхів їхнього вдосконалення, оскільки лише через розвиток людських якостей і здібностей можна домогтися змін усієї зорієнтованої на матеріальні цінності цивілізації і використати її велетенський потенціал задля благої мети. І якщо ми хочемо зараз приборкати технічну революцію і спрямувати людство до гідного його майбуття, то нам необхідно перш за все подумати про зміну самої людини, про революцію в ній самій... Називатися сучасними, такими, що справді відповідають своєму часові чоловіками і жінками – означає *опанувати мистецтво ставати кралицями*» [8]. Власне екологічна психологія, виходячи, зокрема, із концепції «екології душі», і мусить запропонувати конкретні механізми, засоби та шляхи здійснення цього грандіозного задуму.

Література

1. Бейтсон Г. Разум и природа. Неизбежное единство. – М.: Либликом, 2009. – 248 с.
2. Бодрийяр Ж. Общество потребления. – М.: Республика, Культурная революция, 2006. – 272 с.
3. Джидду Кришнамурти. О самом важном (Беседы с Дэвидом Бомом). – М., Либликом, 1996.
4. Капра Ф. Дао физики. Общие корни современной физики и восточного мистицизма – М., София, 2008 – 416 с.
5. Коммонер Б. Замыкающийся круг. – М., Гидрометеиздат, 1974 – 280 с.
6. Научная конференция с международным участием «Наука на пороге XXI века: новые парадигмы». – М., 20-23 марта 1996 г., МГТУ имени М.Э. Баумана.
7. Панов В.И. Введение в экологическую психологию. – М.: НИИ школьных технологий, 2006. – 184 с.
8. Печчеи А. Человеческие качества. – М., Прогресс, 1985 – 312 с.
9. Самохвалова В.И. Человек и судьба мира. – М.: Новый век, 2000. – 195 с.
10. Шмелева И.А. Психология экологического сознания. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2006. – 208 с.
11. Эколого-психологические факторы современного образа жизни: Монография / Под ред. Ю.М. Швалба. – 2-е изд., перераб. и доп. – Житомир: Изд-во ЖДУ им. И.Франко, 2009. – 458 с.
12. Bronfenbrenner U. The Ecology Of Human Development: Experiments By Nature And Design. – Cambridge, MA, 1979

Some basic approaches to the understanding of the necessity of ecological psychology as a branch of contemporary science has been analysed. In connection with modern globalization the questions of «world problematique» and «sustainable development» become an actual. The opportunities of ecological psychology in the solution of the «soul ecology» problem has been examined.

Key words: *globalization, «world problematique», «sustainable development», ecological psychology, «soul ecology»*